

М. К. Наєнко, д-р філол. наук, проф.,
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ
naenko@voliacable.com

ТАРАС ШЕВЧЕНКО ПРО СВОЮ ТВОРЧІСТЬ

Йдеться про особливість таланту Тараса Шевченка і його міркування про свою творчість. Ці його міркування мають художню форму і тому не є науковим визначенням природи поетового обдаровання. Автор статті аналізує у зв'язку з цим такі поетичні твори Т. Шевченка, як "Хіба самому написати...", "На батька бісового я трачу...", а найбільше – "Чи то недоля, чи неволя...". Написані вони в часи солдатського заслання поета, коли він найгостріше відчував марність своєї художньої творчості, і водночас вступав у полеміку з усім людством, яке дало йому поетичний талант ("алмаз мій чистий"), але вкратило його в нього і "в багно погане заховало".

У статті простежено шляхи дослідження творчості поета різними істориками й теоретиками літератури, розкрито неповноту розуміння його сучасним літературознавством і наголошено на суто романтичному осмисленні проблеми, коли думка ліричного героя поета пройнята пристрасним жаданням людського ідеалу і висловлена в гіперболізованій формі. Автор, проте, переконаний, що гіперболізація мислення поета не втрачає зв'язку його з життєвою реальністю, а всезагальне звучання того мислення посилюється використанням у творі поетики народного мовлення та біблійної образності.

Ключові слова: художній талант, творчість, романтичний стиль, народна поетика, біблійна образність, "алмаз мій чистий", жадання ідеалу, гіперболізація поетичного мислення, переклади творів і пам'ятники Шевченкові, "безсмертний" і "живий" поет.

Письменники про свою творчість не дуже люблять говорити чи й писати. Деякі з них міркують так: це справа літературних критиків, а я повинен давати лиш поживу для їхньої роботи. Про потребу "їхньої роботи" знаємо з листувань Михайла Коцюбинського: "Важко працювати без критики, не бадьорить, не підтримує та тиша, що навкруги; трудно йти у темряві, навпомацки, не відаючи, що даєш: зерно чи полову?".

Тарас Шевченко до своєї творчості "приглядався" ще змалку. Пригадаймо, що у вірші "А.О. Козачковському", який писався майже 10 років (редагувався, тобто, з 1847 до 1858 рр.) є такі слова:

Ще в школі,
Таки в учителя-дяка,
Гарненько вкравду п'ятака –
...та й куплю
Паперу аркуш. І зроблю
Маленьку книжечку...
Та й списую Сковороду...
Щоб не почув хто, не побачив,
Виспіваю та плачу. [10, с. 58].

Це – про творчість, бо не тільки списував малий Тарас Сковороду, а й "виспіював та плакав". Творчість – це або "спів", або "плач", і так про ту творчість Шевченко думав не один раз, і не в одну тільки лиху годину після арешту в 1947 році. За два роки перед цим, у так званий період його "трьох літ" читаємо:

...я прозрівати
Став потроху...
І тепер я розбитес
Серце ядом гою –
І не плачу, й не співаю,
А вию совою [8, с. 369].

Дуже тривожним був роздум поета про десятиліття, як він думав, його творчості. У вірші "Хіба самому написати..." (1849) перший рядок має таке продовження:

Хіба самому написати
Таки посланіє до себе...

Бо вже б, здавалося, пора:
Либонь, уже десяте літо,
Як людям дав я "Кобзаря",
А їм неначе рот зашито,
Ніхто й не гавкне, не лайне,
Неначе й не було мене.
Не похвали собі, громадо!
Без неї, може, обійдусь,
А ради жду собі, поради!..
щоб я знав,
Для кого я пишу? для чого?
За що Україну я люблю?
Чи варт вона огня святого?.. [10, с. 199].

Тут що не рядок, то риторичне нарікання, що "ніхто не гавкне й не лайне" про його творчість, а як хотілось, щоб хто йому сказав хоч слово мудре – про найголовніше: "За що Україну я люблю? // Ви варт вона огня святого?".

Чому Тарас Шевченко, на відміну, скажімо, від "безсмертного" Гомера, залишається "живим"? Так висловився про нього, як знаємо, академік Олександр Білецький. Дослівно: "Старогрецький Гомер, мабуть, безсмертний поет, але Шевченко живий і для нас, і для всього прогресивного людства" [1, с. 301]. Поставивши так питання, О. Білецький, проте, не відповів на нього. Справді, чому наш автор "Заповіту" залишається "живим"? Адже прах його, як знаємо, перебуває в могилі біля Канева, там, де, за його словами, "Дніпро і кручі" [8, с. 371]. Думаю, що насамперед тому, що його ідеї, пророцтва, зрештою, суто формальні особливості творчості являють собою вершинні досягнення поетичного мистецтва і що їх донині бояться торкнутися навіть найзапекліші (в лапках) сміливці. Про це чи не найточніше, але в образній формі, висловився свого часу Олександр Довженко: "Кобзаря цитувати трудно. Він нагадає мені огненну піч, з якої обережно вихвачують угольки і, перекладаючи їх між пальцями, прикурюють..." [2, с. 131].

Спробуймо "прикурити" лише з одного Шевченкового "уголька" – трактування ним змісту-смыслу його особистої поезії "Чи то недоля та неволя...".

Для означення суті поезії існує безліч метафоричних характеристик: і "мова серця", і "сповідь душі", і зокрема, "огонь в одязі слова". Останнє означення належить Іванові Франку і стосується воно самого феномену поетичної творчості. Це була полемічна відповідь Миколі Вороному, який закликав поетів-сучасників, аби ті подавали йому до замисленого ним нового збірника твори –

Без тенденційної прикмети,
Без соціального змагання,
Без усесвітнього страждання.
Іван Франко на такий заклик відповідав, що –
Сучасна пісня – не перина,
Не гошпiтальне лежання –
Вона вся пристрасть і бажання,
І вся огонь, і вся тривога,
Вся боротьба і вся дорога...
Безсмертна чудотворна фея,
Правдива іскра Прометея [7, с. 109–116].

Ця полеміка між поетами завершилася, як знаємо, без переможця, бо йшлося (в період завершення епохи реалізму й народження модернізму) про творчість загалом, яка мала свої значні здобутки і в реалістичних, і в модерністських формах. Вжив І. Франко в тій полеміці й означення поезії як "алмази творчості блискучі". Це було, по суті, продовження Шевченкового уявлення про поезію як "алмаз мій чистий...". У Шевченковому вірші "Чи то недоля, чи неволя..." воно стосувалося нібито його власної поезії. З ним на цю тему ніхто не полемізував, окрім, можливо, коментаторів, які намагалися усе ж з'ясувати: а що ж мав на увазі поет, так високо характеризуючи чи поцінуючи свій труд поетичний? Та ще й докоряючи людям-ворогам, які той "алмаз" у нього "украли, // В багно погане заховали"? [12, с. 232] / Хто вони – ці люди-вороги, чому вони стали на шлях злодійства і чому вони оте вкрадене добро поета заховали в погане багно?

У радянських історіях української літератури вірш "Чи то недоля, чи неволя" не згадувався в принципі. Немає ніякої

відповіді на поставлене питання і в останньому академічному виданні "Історії української літератури", що вийшло вже за часів української незалежності. Не проаналізовано цей твір і в окремому томі про творчість Шевченка в тому виданні. Можливо, магічне враження на всіх справляв факт, що в рукописній "Малій книжці" поета цього вірша нібито рукою самого Шевченка перекреслено (олівцем) і не переписано його до "Більшої книжки"? Але ж, починаючи з "Кобзаря", виданого в 1867 році Дмитром Кожанчиковим [5, с. 578–579], вірш передруковувався в усіх пізніших (аж до сьогодняшнього дня) виданнях поета. Василь Доманицький у "Критичному розслідуванні над текстом "Кобзаря" Тараса Шевченка" (1907) згадує про цей вірш лише як коректор-текстолог, тобто, правильніше розставляє розділові знаки, наводить кілька Шевченкових виправлень у вірші окремих слів – замість "те серце" – "та серце" й ін. [3, с. 293]. І більше нічого...

Можна зрозуміти, чому "обходили" цей вірш радянські історики літератури: в ньому немає розвінчання панів-кріпосників, немає вболівання за долю покріпаченого люду й підневільної України та інших подібних мотивів, на яких постійно акцентувало радянське літературознавство. Але є там мотив, який має в художній творчості значно більше (чи не найголовніше!) значення, але який для тенденційно-соцреалістичного погляду на творчість виявлявся аж занадто високим. "Просто так", без спеціальної підготовки (як підготовки альпіністів, що збираються зійти на Еверест) його не підкориш.

Частково зачепив цей Шевченків мотив вихованець філологічного семінару Володимира Перетца в Київському університеті Леонід Білецький (якому вдалося після жовтневого перевороту емігрувати в діаспору) у своєму чотиритомному виданні "Кобзаря", оснащеному просторим коментуванням кожного твору. Тут читаємо, що у вірші "Чи то недоля та неволя..." "поет шукає, хто украв алмаз його чистий, дорогий, його святую душу", а також докоряє людям, які "з святого неба взяли його (мене – М. Н.) меж себе і пишуть погані вірші научили"... Поет дорогу стратив і на безлюдді в пустині опинився:

Без шляху битого... А ви!
Дивуєтесь, що спотикаюсь,
Що вас і долю проклинаю,
І плачу тяжко, і, як ви...
Душі убогої цураюсь.
Своєї грішної душі!...

Такого докору на адресу тих, що спричинились до такої недолі поета, ми ще не читали в його творах", – завершує свій коментар Л. Білецький і додає: "Це перший і сильний докір, як наслідок, видно, якихось обвинувачень поета, що він ніби спотикається в житті, дійшовши до такого стану. Це вибух серця, як наслідок тієї зневіри у свої сили, а може як реакція, що йому на просьбу перед тим до гр. Орлова дозволити малювати, цей останній відмовив, а друзі не допомогли в тім йому належно. І от той цілий комплекс різних незгод і привів його до таких оправданих докорів" [9, с. 512–513).

Можливе, звичайно, і таке прочитання Шевченкового вірша "Чи то недоля та неволя...". Але, як мені здається, маємо справу з дещо звуженим трактуванням поетичного тексту Шевченка. Те, що граф Орлов не дозволив поету малювати і що це могло викликати гнів та докір його – лише факт. Художні твори, як правило, й народжуються з факту, але вони виходять завжди на значно ширші узагальнення. Наприклад, одне лиш слово "рок" ("доля") народило епопею "Собор Паризької богоматері" Віктора Гюго. Факт злочину одного розбійника на Полтавщині покликав до життя літературну симфонію Панаса Мирного й Івана Білика "Хіба ревуть воли...". Іван Франко на біблійному матеріалі про виведення палестинців з єгипетського полону створив поему "Мойсей", для оперно-музичної інтерпретації якої потрібне було навіть благословення Папи римського. З факту коліївського повстання вирости, як знаємо, й геніальні Шевченкові "Гайдамаки". А який же факт розбурхав уяву Шевченка для створення поезії "Чи то недоля та неволя..."? Чи тільки відмова йому графа Орлова в дозволі малювати? Треба, очевидно, брати до уваги цілий комплекс фактів і проникнути в найсокровеннішу глибину створеного на їх основі вірша "Чи то недоля та неволя...".

Написано його 1850 року, тобто – третього року Шевченкової солдатчини. До цього він уже добре осмислив, як митець, підневільне становище своєї нації та неоднозначну поведінку (скажемо так) своїх земляків (достатньо згадати його "послання" "І мертвим і живим..."), а також пізнав "тонкощі" буття в системі пригнічення людини як феномена. В день похорону Шевченка наш земляк по матері з Вінниччини, але російський поет, Ніколай Некрасов, писав:

Всё он изведal: тюрьму петербургскую,
Справки, допросы, жандармов любезности,
Всё – и раздольную степь Оренбургскую,
И её крепость... В нужде, в неизвестности
Там, оскорбляемый каждым невеждою,
Жил он солдатом с солдатами жалкими,
Мог умереть он, конечно, под палками,
Может и жил-то он этой надеждою" [6, с. 117].

І ось із надією вмерти під палками, поет замислився: чому ж так трапилось, що, маючи талант, як алмаз, він опинився практично на околиці людського буття?

Великий митець лише тоді справді великий, коли вийде на осмислення найголовніших констант буття: життя і смерті. Для Шевченка як митця, життя із заборонаю творити ("определить рядовым... с запрещением писать и рисовать" [4, с. 378] означало смерть. Чи не найгостріше він почав усвідомлювати це на третьому році солдатчини. В арештованого 1847 р., саме через три роки (у 1849–1850 роках) у нього з'являються поетичні медитації на зразок: "На батька бісового я трачу // І дні, і пера, і папір!" [10, с. 232], "Для кого я пишу? для чого? // За що Україну я люблю? // Чи варт вона огня святого?.." [10, с. 199] і нарешті – докір усьому людству: "Бо ви мене з святого неба // Взяли меж себе – і писать погані вірші научили" [10, с. 231]. Розвиваючи цю тему-мотив, Т. Шевченко (на цьому акцентують коментатори згаданого повного зібрання творів поета) вдається до біблійної образності про "каменя тяжкого" (Захарія. Гл. 12. В. 3) та каменя, об який будуть розбиті діти проклятої іудеями "вавилонської дочки": "Ви тяжкий камень положили // Посеред шляху... і розбили // О його... Бога боячись! // Моє малее та убоге, // Та

серце праведне колись" [10, с. 231]. З розбитим серцем Шевченко (чи його ліричний герой) залишався внаслідок цього "без дороги, // Без шляху битого... а ви! // Дивуєтесь, що спотикаюсь, // Що вас і бога проклинаю" [10, с. 231]. Проклинати весь люд і навіть Бога святого – це, мабуть, великий гріх; але – для людини звичайної, а не людини-творця, яка в цьому світі пізнала все. Шевченко був саме таким. Зішлюся тут на ще один російський авторитет, хоча й авторитет – агресивний щодо України. Маю на увазі авторитет Максима Горького. У своєму курсі лекцій про літературу, він зауважив: "Шевченко знав всё. А если чего-то не знал, то чувствовал" [13]. "Знати все" – за будь-яких ситуацій є, звичайно, перебільшенням, гіперболою. Одній людині (у тому числі й Шевченку як живій людині) непосильно охопити весь масштаб тих знань, що нагромадило людство за мільйони років свого існування. Але Шевченку як поету й художнику це "дозволялося". Він творив в одну з найбагатших мистецьких епох – в епоху романтизму. І вдавався завжди виключно до романтизму як стилю творчості, для якого найхарактерніше (окрім поезики контрастів, відкритих фіналів у текстах тощо) – пристрасне жадання людського ідеалу та гіперболізм у його вираженні. Весь вірш "Чи то недоля та неволя" – це цілковитий гіперболізм, який збентежив, мабуть, і самого поета, змусивши його перекреслити свій твір у "Малій книжці". Але це гіперболізм, що опертий на реальність. Тарас Шевченко, хоча й скаржився, що навіть через десять років після виходу "Кобзаря", "ніхто й не гавкне, не лайне, // Неначе й не було мене" (Тарас Шевченко) "Хіба самому написати" [11, с. 199–200], собі, як митцеві, ціну знав. Тому, наголошу, в його метафорі "алмаз мій чистий... в bagno погане заховали", вжитій щодо власної творчості, ніякого перебільшення немає. Це підтвердила вся подальша доля художньої спадщини Кобзаря. Її в перекладах та в оригіналі читає вся земна планета, сам "Кобзар" перекладено мовами всіх розвинутих країн світу. Пам'ятників Т. Шевченку стоїть більше (1384!), ніж усім поетам світу разом узятих, є навіть на найвищій гірській вершині Кавказу (4200 метрів!). Тому-то Шевченко (ще раз згадаємо академіка О. Білецького), на відміну навіть від безсмертного Гомера, залишається вічно живим.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Білецький О. Світове значення творчості Тараса Шевченка / О. Білецький // Зібрання праць у 5-ти томах. – К.: Наукова думка, 1965.
2. Довженко О. Україна в огні / О. Довженко. – К.: Дніпро, 1990.
3. Доманицький В. Критичний розслідування над текстом "Кобзаря" Шевченка / В. Доманицький. – Київ, 1907.
4. Кирило-Мефодіївське товариство. У 3-х т. – К.: Наукова думка, 1990. – Т. 3.
5. Кобзарь Тараса Шевченка / Коштом Д. Е. Кожанчикова. – СПб., 1867.
6. Некрасов Н. Избранные произведения / Н. Некрасов. – Москва: Московский рабочий, 1959.
7. Франко І. Лісова ідилія / І. Франко // Збір. творів у 50-ти томах. – К.: Наукова думка, 1976. – Т. 3.
8. Шевченко Т. Заповіт. / Т. Шевченко // Повне зібрання творів у дванадцяти томах. Т. 1: Поезія 1837–1847. – К., 2001. – Т. 1.
9. Шевченко Т. Кобзар. Том третій. – Вінніпег, Канада: Видавнича спілка "Тризуб", 1953.
10. Шевченко Т. Повне зібрання творів у 12-ти т. Т. 2: Поезія 1847–1861. – К., 2003. – Т. 2.
11. Шевченко Т. Хіба самому написати // Повне зібрання творів: У 12 т. Т. 2: Поезія 1847–1861. – К., 2003. – Т. 2.
12. Шевченко Т. Чи то недоля, чи неволя... / Повне зібрання творів у 12 т. Т. 2: Поезія 1847–1861. – К., 2001. – Т. 2.
13. URL: <https://fakty.ua/178199>.

REFERENCES

1. Bilec`kyj O. Svitove znachennja tvorchosti Tarasa Schevchenka // Zibrannja prac` u 5 tomach. Kyiv: Naukova dumka, 1965 (in Ukrainian).
2. Dovzhenko O. Ukraina v ohni. Kyjiv: Dnipro, 1990 (in Ukrainian).
3. Domanyc`kyj V. Krytychnyj rozslid nad tekstem Kobzarja Shevchenka. Kyjiv: 1907 (in Ukrainian).
4. Kyrylo-Mefodijivc`ke tovarystvo. U 3-ch tomach. Kyjiv: Naukova dumka, 1990. T. 3 (in Ukrainian).
5. Kobzar` Tarasa Schevchenka / Koshtom D. E. Kozhanchykova. SPb., 1867 (in Ukrainian).
6. Nekrasov N. Izbrannyje proizvedenija. Moskva; Moskovskij rabochij, 1959 (in Russian).
7. Franko I. Lisova idylija // Zibr. tvoriv u 50 tomach. Kyjiv: Naukova dumka, 1976. T. 3 (in Ukrainian).
8. Shevchenko T. Zapovit // Povne zibrannja tvoriv u 12 tomach. Kyjiv: Naukova dumka, 2001. Poezija 1837–1947 (in Ukrainian).
9. Shevchenko T. Kobzar, tom 3. Vinnipeh, Kanada. Vydavnycha spilka Tryzub. 1953 (in Ukrainian).
10. Shevchenko T. Povne zibrannja tvoriv u 12 tomach. Kyjiv: Naukova dumka. T. 2 (in Ukrainian).

11. Shevchenko T. Chiba samomu napysat' // Povne zibrannja tvoriv u 12 tomach. Kyjiv: Naukova dumka. 2003. T. 2. Poezija 1847–1861 (in Ukrainian).
12. Shevchenko T. Chy to nedolja, chy nevolja // Povne zibrannja tvoriv u 12 tomach. Kyjiv: Naukova dumka. T. 2. Poezija 1847–1861 (in Ukrainian).
13. URL: <https://fakty.ua/178199>.

Стаття надійшла до редакції 11.05.21

M. K. Najenko, Dr Hab, Prof.

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv
naenko@voliacable.com

TARAS SHEVCHENKO ON HIS WORK

The article deals with features of Taras Shevchenko's talent and his considerations about his work, which are artistic and, therefore, not a scientific definition of his poetry gift. In this connection, the author analyzes such poetic works as "Should I write myself..." ("Khiba samomu napysat'..."), "I squander on the devil's father" ("Na batka bisovoho ya trachu"), and most of all "Have ill-luck and captivity" ("Chy to nedolia, chy nevolia"). They were written in the time of the soldier's exile when he felt the most vainness of his artistic creativity. At the same time, Shevchenko started polemics with all humanity, which gave him poetry talent "My purest diamond" (Almaz mii chystyi), but stole it and "mired it in a filthy swamp". The article discusses the ways of studying this motif in his works by various historians and theorists of literature. It reveals an incomplete understanding of him in contemporary literary studies, and it emphasizes a purely romantic comprehension of the problem when the thoughts of the poet's lyrical subject are captured by the passionate desire of the human ideal and expressed in hyperbolized form. The author, however, is certain that when hyperbolizing, the poet does not miss contact with reality, and the universal sound of that thinking intensified by the use in the work of folk poetics and the Biblical imagery. This is one of the reasons for the worldwide recognition of the poet's talent, which in comparison with the "eternal" Homer, remains in the literature "timeless" and relevant, despite changes in the development of human civilization. The author illustrates this by the thoughts of a well-known literary scholar Alexander Biletsky and describes the number of Shevchenko's major works translations (in all developed countries' languages) and monuments built to him in 35 countries, even on the highest (4200 meters!) mountain peak of the Caucasus.

Keywords: artistic talent, creativity, romantic style, folk poetics, biblical imagery, "my purest diamond", the desire of a human ideal, hyperbolizing of poetic thinking, translations of works and monuments to Shevchenko, "eternal" and "timeless" poet.